

Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'nin Manzum Fetvâları

*The fatwas of in Verse Which Were Written by Shaykh
al-Islam Baha'i Mehmed Efendi*

Muhittin ELİAÇIK*

ÖZET

Osmanlı'da fetvâların da manzum hâlde verildiği görülmekte ve bu durum klasik Türk edebiyatı içinde farklı bir edebî türün ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Divan şairleri içinde mühim bir yeri bulunan şeyhülislâmlardan bazıları fetvâlarını manzum hâlde de vermişlerdir. Bir meselenin hükmünün müftü (şeyhülislâm) tarafından araştırılarak verilmesi işlemi olan fetvâ; yiğit, genç, kavî anlamındaki fetâ kelimesinden türemiş ve müşkil bir meselenin verilen cevapla güçlü bir şekilde izahının yapılmasını da anlatmıştır. Osmanlıda şeyhülislâmların verdikleri fetvâlar genellikle Türkçe ve mensur olmakla beraber az da olsa manzum hâlde verilmiş olanlarına rastlanmaktadır. Manzum hâlde verilmiş fetvâlar bir süs gibi, fetvâ kitaplarında yer almışlardır. Her birisi usta bir divan şairi olan şeyhülislâmların kaleminden çıkmış bu fetvâlar, bir edebî tür olma vasfını da taşımaktadır. Manzum hâlde fetvâ vermiş şeyhülislâmların başında, divan sahibi mühim bir şair olan Bahâî Mehmed Efendi gelmektedir. Bu makalede, onun manzum fetvâlarından tespit edilen beş örnek sunulmaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER

Fetvâ, Manzum Fetvâ, Şeyhülislâm, Bahâî Mehmed Efendi.

ABSTRACT

In the Ottoman Empire is seen even fatwas in verse written and it in the classical Turkish literature are instrumental to the emergence of a different literary species. In the Ottomans some shaykh al-Islams in an important place in the Divan poets their fatwas hence also gave written in verse. One of these shaykh al-Islam poets is Baha'i Mehmed Efendi. Fatwa, be investigated by the mufti (Shaykh al-Islam) is the process of provision of an issue. The word fatwa is derived from feta which means brave, young and strong; a difficult issue in the reply given to making a strong statement describes. In the Ottomans fatwas of Shaykh al-Islams is Turkish often prosaically, although little is seen in what is written in verse. They were issued edicts written in verse, such as an ornament, is in the books of fatwa. Each of these fatwas out written by a skillful Shaykh al-Islams classical poet, can be regarded

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü.

as a kind of classical Turkish literature to be addressed in the remaking. One of the Shaykh al-Islams fatwas who gave in verse at the beginning comes the important classical poet Mehmed Efendi Bahai-the father of divan. This article offers five samples of his fatwas in verse detected.

•

KEY WORDS

Fatwa, fatwa poems, Shaykh al-Islam, Baha'i Mehmed Efendi.

Giriş

İslâm dünyasında her türden dinî eserin telif veya tercümesinde nazım ya da şiir kullanılmıştır. Bu uygulama daha ziyade, nazımın anlatımı daha çekici ve etkileyici hâle getirmesi ve ezberlemeyi kolaylaştırması sebebiyle ortaya çıkmış ve böylece İslâm dünyasında Arapça, Farsça, Türkçe yüzlerce manzum dinî eser yazılmıştır. Nazmen anlatımın sağlayacağı faydayı düşünen birçok müellifin manzum eser yazmaya yönelmesi¹, özellikle Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde yoğunlaşmış ve dinî-şer'î ve dinî-tasavvufî olarak iki geniş çerçevede, ayet ve hadis çevirileri, tefsir, fıkıh, kelâm, akâid, kırâat, ilmihal, mevlid, siyer, şemâil, hilye, mirâciye, esmâü'l-hüsna, kırk, yüz ve bin hadis, tasavvuf, mucize, kerâmet, kısas-ı enbiyâ, menâkıb-ı evliyâ, mersiye, maktel, kaside-i bürde ve bür'e tercümeleri gibi birçok edebî tür ve şekil oluşarak zengin bir dinî edebiyat ortaya çıkmıştır (Levend 1972:35-80). Dinî konuların manzum biçimde yazılma sebeplerini “nâzımın şâir oluşu veya bu sahada eser verme arzusu, tercüme eserlerde aslının da manzum oluşu, talimî konularda manzum yazma geleneğinin mevcûdiyeti, nazire yazma geleneği, kolay okuma ve ezberleme” şeklinde sıralayabiliriz (Çelebioğlu 1998:350). Başta tefsir, hadis, fıkıh, tecvid, akâid olmak üzere her türden dinî eserde nazım kullanıldığı Osmanlı sahasında bu uygulamayı fetvâlarda da görmek mümkündür.² Bu uygulama büyük ölçüde, manzum fetvâyı veren şeyhülislâmın aynı zamanda şâir olmasıyla ilgilidir. Burada asıl konuya girmeden önce *fetvâ*, Osmanlı'da *şeyhülislâmlık* ve *fetvâ kurumu* hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

¹ Mesela: Muhammed Bahşî (ö.1687)'nin *eş-Şâfiye fî-nazmi'l-Kâfiye*'si, İbni Mâlik Muhammed bin Abdullah (ö.1273)'in nahivde *Elfiyye* ve *el-Kâfiye* manzumeleri, İbni Arabşah (ö.1451)'in meânî ve beyânda *Mir'âtü'l-âdâb*'ı, İbrahim İbni Süleyman Radyüddin (ö.1380)'in *fıkıh manzumesi*, Amasyalı Dede Cengî Efendi (ö.1567)'nin fıkıhta *Vehbâniyye* manzumesi, Hüsanzâde İbrahim Efendi(ö.1607)'nin *Fıkıh-ı Ekber* ve *Şâfiye manzumeleri*, İshak Hocası Ahmed Efendi(ö.1708)'nin *Akâid*'i, Abdürrahim Efendi'nin *akâid*, *ferâiz*, *tecvîd* ve *nahiv manzumeleri*, Hayatî Ahmed Efendi'nin *Kasîde-i Nûniyye*'si, Endülüslü Kasım-ı Şâtîbî (ö.1194)'nin *Kaside-i Lâmiyye*, *Hzü'l-emânî ve Vechü't-tehâni* manzumeleri, Kadızâde Mehmed Efendi (ö.1759)'nin *Nazmu'l-akâid*'i, ferâizde Muvakkıt'ın *el-Levâmiü'z-Ziyâiyye fî-nazmi's-Sirâciyye*'si, Ebû Bekir Sıdkı Hafız'ın *Sirâciyye Tercümesi*, Köralizade Esad Efendi'nin *Mir'ât-ı Ferâiz*'i vs. bunlardandır. Dil ve edebiyat alanında İmam Busayrî (ö.1295)'nin *Kaside-i Bürde*'si, Abdülcelil İbni Yusuf'un *Sekr-i Sâfi ve Seb'atü Ebhur*'u da bunlara eklenebilir.

² Bu konuda, fetvaları daha kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ele alan makalemiz “Osmanlı'da Manzum Fetvâ Geleneği” başlığı altında *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011, ss.105-145'te yayımlanmıştır.

Fetvâ, ortada bulunan bir meselenin hükmünün müftü tarafından araştırılıp bulunarak cevaplanması işlemidir (Üçok vd. 1996:50, 57; Ebu Zehra 2000:347). Fetvâ kelimesi, “yiğit, genç, kavî, delikanlı” anlamındaki *fetâ* kelimesinden türemiş ve lügatte “bir olayın hükmünü açıklayıp ortaya koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamını bulmuştur (Mardin 1977:582; Örsten 2005:1). Bir meselede verilen cevapla müşkillik güçlendirici biçimde açıklanmış olduğundan cevap da fetvâ adını almıştır. Fetvânın çoğulu *fetâvâ* veya *fetâvî* olup, bir fakihin sorulan bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap ve hüküm olmaktadır. *İftâ*, hukukî ve dinî bir suale cevap vermek, *istiftâ* fetvâ istemek veya bir meselenin hukukî hükmünü müftiden sormak demektir. Hukukî hükmü sorana *müsteftî*, fetvâ verene de *müftî* denilmektedir (Bilmen 1976: I 246, VII 206; Atar 1995 486). Fetvâ kurumu hulefâ-i râşidînden itibaren bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de çok önem verilen bir kurum olmuştur. Osmanlı Devleti’nde Osman Gazi, kayınpederi Şeyh Edebâli’yi fetvâ, bacanağı Dursun Fakih’i de yargı işleriyle görevlendirmiş, Şeyh Edebâli’nin vefatı üzerine Dursun Fakih onun görevini de üstlenmiştir.³ Osmanlı’da kurumlar geliştikçe 15. yüzyıl başlarında fetvâ yetkisini haiz Meşihat makamı kurulmuş, taşralarda da müftüler bu makama bağlı olarak bu işi yürütmüşlerdir.

İslam’ın şeyhi, büyüğü, kıdemlisi ve yaşlısı anlamına gelen şeyhülislâm tabiri, resmî bir sıfat ve unvan olarak Osmanlı Devleti’nde görülmekte olup, hicri 4. asırdan itibaren fukaha arasındaki ihtilafli meseleleri halleden büyük âlim ve fakihlere âlem olmuştur (Uzunçarşılı 1965:174). Osmanlılarda şeyhülislâmlık yaklaşık beş asır devam etmiş ve bu sürede 129 şeyhülislâmdan bazıları mükerrem olmak üzere 185 kez şeyhülislâm ataması yapılmıştır. Osmanlılarda ilk olarak Elvan Fakîh şeyhülislâm unvanıyla Rumeli’ye başmüftü tayin edilmiştir. Osmanlı’da ilk devir şeyhülislâmları genellikle manevi nüfuz sahibi bir zat konumunda iken, daha sonraki şeyhülislâmların nüfuzu daha yüksek olmuş ve hiyerarşi bakımından da ulemanın reisi sayılmışlardır (Baltacı 197651). Osmanlı devlet teşkilatında şeyhülislâmın mevki, Fatih kanunnamesinde şöyle belirtilmiştir: “Ve şeyhülislâm ulemânun reisidür ve muallim-i sultânî dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdur. Vezîr-i a’zamun, anları riâyeten üstüne olmak münâsibdür

³ Bilindiği üzere Osmanlı ilmiyesi ahî şeyhi Şeyh Edebali’nin başkanlığında Dursun Fakih (ö.1327) ile başlamış, Davûd-ı Kayserî (ö.1351) ve Molla Fenârî (ö.1424) ile devam etmiştir. Yıldırım Bayezid döneminde ilk talebe kanunnâmesi çıkarılmış, Fatih zamanında da medreseler derecelendirilmiştir. (Baltacı 2005:153-155) Osmanlı medreselerinde kitapları en çok okutulan âlimler Selçuklu dönemi âlimlerinin yanında İbni Hâcib (ö. 1248), Taftâzânî (ö. 1389) ve Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413) vb. âlimler olmuştur (Bilge 1984:42,43).

ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdur ve tasaddur dahi ederler.”(Akgündüz 1990: 18). Şeyhülislâmların fetvâ verme dışında, medresede müderrislik, ramazanda padişahın huzurunda düzenlenen huzur derslerinde sure tefsir etmek, ilmiye sınıfı içinde tayin ve teftiş yapmak, padişah çocuklarının talim ve terbiyesi törenlerinde ilk dersi vermek gibi görevleri de olmuştur (Aksoy 1998:36-37). Kanuni dönemine kadar dokunulmazlığı bulunan şeyhülislâmlar daha sonra azil, katil, istifa gibi olayları da yaşamışlardır. Şeyhülislâmlık kurumu, 1922’de Osmanlı Devleti’nin diğer bazı kurumlarıyla birlikte kaldırılmış, yeni kurulan Şer’iye Vekâleti de şeyhülislâmlığın bir takliti olabileceği düşünülerek 3 Mart 1924’de Diyanet İşleri Başkanlığı haline getirilmiştir (Kramers 1964:488,489).

Osmanlı’da herhangi bir konuda fetvâ alınmak istendiğinde, Fetvâ Emni Dairesine müracaat edilerek mesele yazıyla bildirilmiş, bu mesele de fetvâ emni kâtibince, şer’î usule göre sakk usulüyle ve özel tabirlerle kaleme alınmıştır. Meseleler, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak eninde bir kâğıt üzerine küçük harflerle talik kırması hatla yazılmış⁴, verilen cevap: “vardır/yoktur, olur/olmaz, meşrudur/meşru değildir, caizdir/caiz değildir” şeklinde genellikle kısa, bazen de gerekçeli ve izahlı olmuştur. Fetvâlarda erkekler için Zeyd, Amr, Bekir, Halid, Velid; kadınlar için Hind, Zeyneb, Hatice, Ümmü Gülsüm, Rabia gibi hayali isimler kullanılmış, altlarında şeyhülislâmların bizzat imzaları bulunmuş, düzenleme yeri ve tarihi yazılmamış, ancak vilayet ve kazâ müftülerinin verdiği fetvâlarda ikametgâh, unvan ve kullanılan kaynak bilgileri bildirilmiştir. Mezheb imamları, fıkıh âlimleri ve şeyhülislâmların fetvâları genellikle öğrencileri tarafından zamanla derlenmiştir (Uzunçarşılı 1965: 200-201; Koç 2008:11, 36). Fetvâların dili genellikle Türkçe olmuş, önceleri sıkça rastlanabilen Arapça veya Farsça verilen fetvâ sayısı da 17-20.yüzyıllarda çok azalmıştır.

Fetvâ kitapları, muhtelif konularda ihtiva ettikleri binlerce mesele ile Osmanlı Devleti’nin asırlarca uyguladığı anlayış ve görüşlerini yansıtmalarında çok önemlidir. Fetvâ veren veya başkasınca fikhî bâblara göre düzenlenmiş olan bu kitaplarda, dinî-fikhî konular dışında ibadet, ahlak ve muamelata ait olmayan konular da bulunmuştur. Şeyhülislâmların fetvâ kitapları, kadılar için en

⁴ Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvâları, padişah fermanları gibi dikdörtgen, uzun ve genellikle kalın kâğıtlara yazılmıştır. Özel kişilerce istenen fetvâların en yaygın ölçüsü, genişlik 9-10.5 cm.ve uzunluk 19-22.5 cm.dir. Kimisi daha geniş (12-16 cm.), daha kısa (15-17 cm.) veya daha uzun (25-31 cm.); kimisi de hacim olarak daha küçük olmuştur. Pek çok fetvâda sağ kenarda 1.5-3 cm. kadar boşluk olup, birçoğunun da arkasında çoğunlukla kâğıdın sol üst köşesinde soru soranın ismi, ikametgâhı veya mesleğini bildiren kısa kayıtlar yer almıştır (Heyd 1995: 291; Imber 1997: 56; -Örsten 2005:11’den)

çok başvurulan kaynaklar olup bunların başında: Ebussuud Efendi'nin fetvâları ile Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1516) *Mecmua-i İbni'l-Müeyyed*, Sadi Çelebi'nin (ö. 1538) *Fetâvâ-i Sadiyye*, Zekeriyazade Yahya Efendi'nin (ö. 1643) *Fetâvâ-i Yahya Efendi*, Balizade Mustafa Efendi'nin (ö. 1658) *Fetâvâ*, Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1687) *Fetâvâ-i Ankaravi*, Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703) *Fetâvâ-i Feyziyye*, Menteşizade Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1716) *Fetâvâ-i Abdurrahim*, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1743) *Behcetü'l-fetâvâ* ve Dürriyade Mehmed Efendi'nin (ö. 1800) *Neticetü'l-fetâvâ* adlı eserleri gelmektedir (Aydın 1999:416). Fetvâ mecmuaları klasik fıkıh kitaplarındaki kitâb ve bâblara göre düzenlenmiş, bazılarında mesâil ve fasıllar bulunmuş, çoğunda fetvânın kaynağı belirtilmiş, bir kısmında kaynağa işaret edilmiş, diğer bir kısmında ise kaynağa hiç yer verilmemiştir (Şahin 2000'den Örsten 2005:71). Osmanlı'da özellikle 16.yüzyıldan itibaren büyük müftülerin fetvâları derleme şeklinde toplanmıştır. Bu derlemelerin çoğu 17-18.yüzyıllara aittir. Bu yüzyıllarda hazırlanan fetvâ kitaplarının en meşhurları: Minkarizâde Yahya Efendi'nin *Fetâvâ-yı Minkarizâde (Ataullah)*, Mehmed Emin Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ankaravî*, Çatalcalı Ali Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Seyyid Feyzullah Efendi'nin *Fetâvâ-yı Feyziyye*, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l-Fetâvâ*, Dürriyâde Mehmed Efendi'nin *Neticetü'l-Fetâvâ* şeklinde sıralanabilir (Yaycıoğlu 1997:91-95; Şahin 2000:46).

Manzum Fetvâlar

Osmanlı Devleti'nde bilhassa 16-18. yüzyıllarda, şairliği bulunan bazı şeyhülislâmlar kendilerine nazmen sorulan meselelerin fetvâlarını nazmen vermişlerdir. Bu uygulama bilhassa 16-17. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve büyük ölçüde şeyhülislâmın şair olmasından kaynaklanmıştır. Manzum hâlde fetvâ veren şeyhülislâmların şair bir sülaleden gelmeleri dikkat çekici olup, Şeyhülislâm Hoca Sadeddin, Bahâî Mehmed, Ebû Saîd, Bostânzâde Mehmed ve Yenişehirli Abdullah Efendiler hem kendileri, hem de yakınlarından birçoğu şair olan şeyhülislâmlardır. Tespit ettiğimiz manzum fetvâ sayısı şimdilik 22, beyit sayıları da 200'dür. Manzum fetvâlarda fazla bir sanat kaygısı taşınmamış, ezberleme ve hatırda tutma gibi gayeler de pek güdülmemiştir. Bu fetvâlar genellikle aruzun kısa kalıplarıyla yazılmış ve konular ayrıntıya girilmeden kısaca özetlenmiştir. Manzum fetvâlar genellikle, şeyhülislâmlar için kullanılan övücü ve yüceltici hitaplarla başlarlar.⁵ Bununla ilgili örnekleri şöyle gösterebiliriz:

⁵ Manzum fetvâlar hakkında daha ayrıntılı bilgileri "Osmanlıda Manzum Fetvâ Geleneği, Türkiyat Mecmuası, C. 21/Güz, 2011, ss.105-145'de" başlıklı makalemizde bulmak mümkündür.

Bahâî Mehmed Efendi için:

Kudsiyân müşkilâtını câyiz-Hâk-i pâyünden itse istiftâ
(Gökteki meleklerin müşkillerini senin eşiğine gelip sormaları layıktır)

Zât-ı pâkün gibi sadefçe-i kevn-Bir güher itmedi dahı peydâ
(Kainatın küçük sedefi daha senin temiz zâtın gibi bir inci ortaya koymadı)

Ebû Sa'îd Efendi için:

Dinle ey müftî-i hak-gûy-ı hakâyık-iz'ân-Bu iki müşkilümüz hall idüp eyle ihsân
(Dinle ey hakikatleri anlayan ve hak söyleyen müftü! Lütfedip bu iki müşkilimizi çözerek iyilik et.)

Muhammed bin Sa'deddîn için:

Ey re'îs-i mecâmi'-i 'ulemâ - Ey sezâvâr-ı 'izzet ü tebcîl
(Ey alimler topluluğunun reisi, ey izzet ve ululamaya layık olan zât!)

Hoca Sa'deddîn Efendi için:

Ey ser-efrâz-ı fırka-i fuzalâ
(Ey fâzıllar fırkasının lideri!)

Buyursın müftî-i 'âlem cevâbın idelüm
(Dünyanın müftüsü cevaplasın da yapalım)

Bostânzâde Mehmed Efendi için:

Ey ser-efrâz-ı zümre-i 'ulemâ - Eyle tahkîk nicedür fetvâ
(Ey ulemanın reisi olan zat! Fetvâ nasıldır, araştı.)

Ey re'îs-i eimme-i 'ulemâ - Şeyhü'l-İslâm-ı muktedâ-yı enâm
(Ey halkın kendisine uyduğu şeyhülislâm, ey ulemanın imamlarının reisi!)

Yenişehirli Abdullah Efendi için:

Ey şeref-bahş-ı mesned-i iftâ-Kâ'id-i rekb-i cümle-i fuzalâ
(Ey fetvâ verme makamına şeref bahşeden ve cümle fâzılların önderi olan kişi!)

Abdülkerim Efendi:

Ey 'ukde-güşâ-yı müşkil-i nâs-Miftâh-ı fuzûl u kenz-i ecnâs
(Ey insanların müşkilinin düğümünü çözen, ey türlü hazine ve faziletlerin anahtarı!)

Manzum fetvâlar edebî yönden fazla bir iddia taşımaya da, her birisi usta bir divan şairince yazıldığından, sadece vezinli ve kafiyeli sözlerden ibaret de değildirler. Bu fetvâlarda, manzum hâlde sorulan bir meseleye aynı şekilde manzum hâlde cevap verildiğinden sanat gösterisi yapılamamış, ama usta bir divan şairinin kaleminden çıktıkları da ilk bakışta anlaşılacak kadar zarif yazılmışlardır. Bu fetvâlarda en çok dikkati çeken, bir meselenin şeyhüslâma övgü dolu ifadelerle “nicedür” diye sorulması, onun da bu ifadelere uygun karşılıklar vererek zarif ve genellikle kinayeli biçimde fetvâsını vermiş olmasıdır. Bu fetvâlarda nida ve teşbih dışında mecaz, kinaye, mübalağa gibi söz sanatları göze çarpmaktadır.

Manzum fetvâlarda dil, kafiye ve cinas başarılı biçimde kullanılmış olup vezince de çok az kusur bulunmaktadır. En çok kullanılan veznin cedîd bahrinden *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbı olduğu ve onu remel, hezec ve muzari bahirlerinin izlediği dikkati çekmektedir. Tespit ettiğimiz manzum fetvâlara ve yazarlarına baktığımızda hepsinin de şair bir aileden geldiği görülmektedir. Bunların başında da Şeyhüslâm Bahâî Mehmed Efendi gelmektedir.

Bahâî Mehmed Efendi

1601 yılında doğmuş olup, Rumeli kazaskeri Abdülaziz Efendi (ö. 1617)'nin oğludur. Aile kökeni babası yoluyla Hoca Sadeddin Efendi'ye, ondan da Yavuz Selim'in ünlü nedimi Hasan Can'a, anne tarafından da 16. yüzyılda 35 yıl şeyhüslâmlık yapan Ebussuud Efendi'ye dayanmaktadır (Tolasa, 1979:12). İlk tahsilini babası ve aile çevresindeki tanınmış hocalardan yapıp, 1617'de babasıyla birlikte Hicaz'a gitmiş, dönüşte ilmiye mensubu ailelere tanınan imtiyazlardan faydalanarak genç yaşta çeşitli medreselere müderris tayin edilmiş ve daha sonra da kadılık mesleğine geçerek 1631'de Selânik, 1633'te Halep kadısı olmuştur. Bu sırada Halep valisi Ahmed Paşa ile araları açılarak paşa tarafından mükeyyifata düşkünlükten adlî ve kazâî görevleri aksattığı suçlamasıyla padişaha şikâyet edilmiş, bu konudaki sıkı tutumu bilinen IV.Murad da kendisini azlederek Kıbrıs'a sürmüştür. 1636'da sona ermiş olan bu çok zor geçen sürgün günlerinin izleri şiirlerine de aksetmiştir. 1638'de Şam, 1644'te Edirne, bir yıl sonra İstanbul kadılığına getirilmiş, 1646'da Anadolu, ardından da Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiş, 1647'de ikinci defa Rumeli kazaskeri olduktan sonra da Hoca Abdürrahim Efendi'nin azli üzerine 1649'da şeyhüslâmlık makamına getirilmiş, ama İzmir konsolosunun yargılanması meselesinde azle-

dilmiştir.⁶ Yaklaşık bir yıl sonra yakın dostu Siyavuş Paşa'nın sadrazam olması üzerine 16 Ağustos 1652'de ikinci kez şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Bahâî Efendi 2 Ocak 1654'de boğmacadan ölmüş ve Fatih Camii civarına defnedilmiştir. Keskin bir zekâ ve kuvvetli bir hâfızaya sahip olup, anlayış ve kavrayış gücü sayesinde her meselenin üstesinden kolaylıkla gelmiş, rahatına düşkün olduğundan ilmî konularla fazla uğraşmayıp daha ziyade sohbet ve edebiyat meclislerinde vakit geçirmiştir. Kâtib Çelebi: "Merhum tab'-ı selîm zihn-i müstakîm sahibi bir kimse idi; eğer kanun üzere şüğl edip keyfe mübtelâ olmasa Rûmda bir gelenlerden olurdu" diyerek onu hem tenkit etmiş, hem de meziyetlerini belirtmiştir. Derviş Abdî-i Mevlevî'den ta'lik meşk etmiş ve latifeleriyle meşhur olmuştur (İpşirli-Uzun 1991:463,464).

Bahâî Efendi, Bâkî'den Nedim'e uzanan ses, aheng ve söyleyiş güzelliği peşinde koşma çizgisinde yer almıştır. Bu çizgide dilin mânâ ve sesçe doyurucu ve zarîf bir bileşime ulaşması hedeflenmiştir. Örnek aldığı şairlerin başında kendisine Bahâî mahlasını veren şeyhülislâm şair Yahyâ Efendi gelmekte, ayrıca Bâkî'den de ciddi biçimde etkilenmiş bulunmaktadır. Dili ses ve mânaca ahenkli ve zarîf olup bir de divançesi olan Bahâî Efendi'nin şiiirlerinin az olması, az ve öz yazma isteği, üslûpça titizlik ve yaratılışça velûd olmamasına bağlanmıştır. Şiiirleri çok beğenilmiş, divanının sadece İstanbul kütüphanelerinde 20'den fazla yazma nüshası bulunmuştur. 900 beyitlik divançesinde 6 kaside, Sâkînâme ve Niyâznâme adlarında 2 mesnevi, 4 kıt'a, 2 tarih kıt'ası, 40 gazel ve 18 rubâî vardır. Niyâznâme, Kıbrıs'ta sürgün bulunduğu sırada affedilmek için IV.Murad'a yazdığı mesnevidir. Şiiirleri arasında bir divanda bulunması gereken tevhid, münâcât ve na't gibi dinî manzumeler yoktur. Ayrıca, altı padişahın cülûsuna şahit olmasına rağmen IV.Murad ile Kaptanıderyâ Mustafa Paşa dışında hiçbir padişah ve devlet adamına kaside yazmamıştır. Bahâî Efendi'nin tasavvuf ve tarikatla ilgisi bir sempatiden ibaret kalmış, şiiirlerinde sızıntı hâlinde de olsa bazı tasavvufî izler bulunmuş, bazı beyitlerinde de aşk, âşık, maşuk, gönül, gam, hicran, vuslat, cemâl vb. kavramlara tasavvufî açıdan yaklaşmıştır. Asıl şiiirliğini gazelleriyle gösteren Bahâî Efendi'nin gazellerinde genellikle aşk ve aşkın acıları, sevgilinin güzelliği, özlemi, vefâsızlığı, ondan ayrılığın acıları, âşıkın mağrur güçsüzlüğü, faydasız tehdid ve feryadları, vuslat heyecanı ve

⁶ Bu hadisede, bir İngiliz tüccarı İzmir'deki İngiliz konsolosunu bir alacak yüzünden İzmir kadısına şikâyet etmiş, kadı da konsolosun hakaretamiz davranışıyla diğer bazı kötü hâllerini Şeyhülislâm Bahâî Efendi'ye bildirmiş, o da İngiliz elçiyi çağırıp İzmir konsolosunu görevden almasını isteyince elçi sert bir tavır göstermiştir. Bunun üzerine Bahâî Efendi elçiyi konağına hapsedmiş, ama ocak ağaları İngiltere ile ilişkilerin bozulacağını düşünerek Bahâî Efendi'nin azlını istemişler, saray da önce karşı çıkmasına rağmen 2 Mayıs 1651'de Bahâî Efendi'yi azletmiştir.

zevkleri gibi konular işlenmiş, bazen tasavvufî görüş ve duyuşla sūfice bir edâ, bazen de hikemî bir üslup sergilenmiş, ayrıca kötümser ve karamsar bir hava da verilmiştir. “...neylersin, ...bakışlar, ...bakarsın” redifli gazellerine birçok nazire yazılmış, Nâilî, Neşâtî, Nâbî, Nahîfî, Nazîm vs. şâirler de kendisi için kaside ve şiirlerine nazîreler yazmışlardır. Sert mizaçlı ve asabî bir kişiliğe sahip olup şeyhülislâmlik dönemlerinin mücadele içinde geçtiği, hararetli tarikat-şeriat tartışmalarında maslahat icabı tarikat taraftarlarının aleyhine fetva verdiği, ancak el altından onları koruduğu görülmektedir. Coğrafi konularla keşifler hakkında gerekli desteği vermediği için Kâtib Çelebi tarafından eleştirilmiş, tütün içmenin mubah olduğuna dair verdiği fetva sebebiyle de leh ve aleyhinde kanaatler oluşmuştur. Bahâî Efendî'nin fetvâlarının derlenip toplandığı bildirilse de bunlar müstakil bir basım hâline gelmemiştir (Tolasa 1979:27-35). Bu makalede incelediğimiz, manzum fetvâlarının bulunduğu München'deki yazma nüsha, büyük ihtimalle Bahâî Efendî'nin kendisinin veya etrafındaki kişilerden birisinin tutmuş olduğu şahsi bir defter gibi gözükmektedir.

Bahâî Mehmed Efendî'nin Manzum Fetvâları ⁷

17. yüzyıl Osmanlı şeyhülislâm şairlerinden olan Bahâî Mehmed Efendi, şairliğini verdiği fetvâlarda da göstermiş ve birçok manzum fetvâ yazmıştır. Onun elimizde bulunan manzum fetvâlarında iltifatlarla dolu süslü ve zarif bir anlatım ve edebî sanatlarla desteklenmiş nazik bir üslup vardır. Bu fetvâlar dil ve üslupça seçkin ve değme gazellerle boy ölçüşecek bir düzeyde bulunmaktadır. Fetvâlarda meseleyi soranlar tarafından kullanılmış övgü dolu ifadelerle bir bakalım:

Bahâî Efendî'den, kendi müşkillerini gidermek için gökteki meleklerin bile fetvâ sormaları yerindedir:

Kudsiyân müşkilâtını câyiz - Hâk-i pâyüinden itse istiftâ

O, eşiğine yüz sürülen, çok değerli, sultan mesabesinde seçkin bir kimsedir:

Bir su'âlüm var ey yegâne-i dehr - İdeyim hâk-i pâyüne inhâ

Kâinat sadefçesi (dünya), Bahâî Efendî'nin temiz kişiliği gibi bir inciye daha ortaya koymamıştır:

Zât-ı pâküin gibi sadefçe-i kevn-Bir güher itmedi dahı peydâ

⁷ Bahâî Efendî'nin manzum fetvâları Almanya'nın München şehrindeki, Bayerische Staatsbibliothek'te 266 numaralı Türkçe yazma eserden tespit edilmiştir. Bu yazma nüsha büyük ihtimalle Bahâî Efendî'nin kendisi veya etrafındaki kişilerden birisi tarafından tutulmuş intibanı vermektedir.

Şimdi ilim, fazilet, irfan ve takva, gerçek sahibini bulmuştur:

Hak budur buldı sâhibin şimdi - 'İlm ü fazl u ma'ârif ü takvâ

O, fetvâ makamında kalemiyle daima düğümleri çözmek için kalacak kişidir:

Sadr-ı fetvâda dâyimâ Yâ-Rab - Ola kilk-i benânu 'ukde-güşâ

O, âlimlerin en bilgilisi, akl-ı küll fitratlı bir efendidir:

Ey Hudâvend-i 'akl-ı küll-fitrat - Ki cenâbundur a'lem-i 'ulemâ

O, her yönden ilim, hüner, fazilet ve olgunlukla dopdolu, müctehitlerin sonuncusu, saygın bir şeyhülislâmdır:

Hâtemü'l-müctehidîn hazret-i Şeyhü'l-İslâm-Ki serâpâ heme 'ilm ü hüner ü fazl u kemâl

Onun diviti, alimlik gönlünün süveydası; kalemi de güçlük düğümünün açıcısıdır:

Mahber-i fazlı süveydâ-yı dil-i dâniyâ - Kilk-i fetvâ-rakamı 'ukde-güşâ-yı işkâl

O, dinin hikmetlerini yayan ve Allah'ın hükmünü süsleyen bir âlimdir:

Ey kalem-perdâz-ı hikem-sâz-ı dîn - Vey zevât-ârâ-yı hükm-i Kirdigâr

O, devrin müşkilât çözen müftüsü, zamanın keşşâfı ve en en olgun kişisidir:

Ey müftî-i zamâne vü hallâl-ı müşkilât-Zât-ı şerîfün ekmel ü keşşâf-ı rûzigâr

Bahâî Efendi'nin elimizde 4 adet manzum fetvâsı olup, bu fetvâlar toplam 36 beyittir. Birinci fetvâ 14, ikinci 12, üç ve dördüncü fetvâlar da 5'er beyittir. Bu fetvâların hepsi de kıt'a şeklinde yazılmış olup, vezinlerde 1 muzâri (*mef'ûlü fâ'ilâtü mef'ûlü fâ'ilün*), 2 remel(1 *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*, 1 *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*) ve 1 cedîd (*fe'ilâtün mef'ûlün fe'ilün*) bahrinden kalıp kullanılmıştır.

Bu fetvâlarda edebî sanatların başarılı biçimde kullanıldığı görülmektedir. Usta bir şair olan Bahâî Efendi bu sanatını manzum fetvâlarında da göstermiş ve söz ve mana sanatlarından örnekler sunmuştur. Her ne kadar fetvâ gibi hassas ve gayet açık ve anlaşılır olunması gereken bir konuda fazla edebî sanat kullanılamasa da Bahâî Efendi bilhassa tevriye, telmih, teşbih, mecâz-ı mürsel, cinas, kinâye gibi sanatları başarılı biçimde kullanmıştır. Fetvâlarda, fetvâyı so-

ranlar tarafından da edebî sanat ve ifadeler kullanılmış olup, bunları da Bahâî Efendi'nin manzum fetvâlarının bir parçası saydığımızdan bunlara ait örnekleri aşağıda karışık hâlde veriyoruz:

Telmih:

Ey Hudâvend-i 'akl-ı küll-fitrat

Ki cenâbundur a'lem-i 'ulemâ (Fetvâyı sorana aittir)

Nassâ egerçi on ikiye mahrec-i sihâm

Ammâ ki bi'z-zarûre on üçe 'avl ider

Teşbih, mübalağa:

Zât-ı pâkûn gibi *sadefçe-i kevn*

Bir güher itmedi dahı peydâ (Fetvâyı sorana aittir)

Mecâz-ı mürsel:

Sadr-ı fetvâda dâyimâ Yâ-Rab

Ola *kilk-i benâm* 'ukde-güşâ (Fetvâyı sorana aittir)

Mahber-i fazlı süveydâ-yı dil-i dânyâî

Kilk-i fetvâ-rakamı 'ukde-güşâ-yı işkâl (Fetvâyı sorana aittir)

Nısfı mûsâ-leh olan Zeyd alur bî-minnet

Nısf-ı âhardadur ancak *suhan-ı ehl-i kemâl*

Nahlet-i Hindi ki zevc itmese aslâ (ancak) tecvîz

Süls-i külli ol alur südsin alur *beytü'l-mâl*

İtmemiş sûret-i tecvîze işâret birisi

Kılmamış *nevk-i kalemler* biri hall-i işkâl

Müretteb leff ü neşr:

Münderic zımn-ı meşâhîr-i kütübde bu kelâm

Mündemic simat-ı te'lif-i selefde bu makâl

Ey kalem-perdâz-ı hikmet-sâz-ı dîn

Vey zevât-ârâ-yı hükm-i Kirdigâr (Fetvâyı sorana aittir)

Müşevveş leff ü neşr:

İtmemiş sûret-i tecvîze işâret birisi
Kılmamış nevk-i kalemler biri hall-i işkâl

Tevriye:

Ey müftî-i zamâne vü hallâl-ı müşkilât
Zât-ı şerîfün ekmele ü keşşâf-ı rûzigâr (Fetvâyı sorana aittir)

Bahâî Efendî'nin manzum fetvâlarının muhtevalarını aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

1. Hâlid, Zeyd'in kölesini gaspedip sonra çalıştırarak ondan kazandığı parayla başka bir köle alsın, daha sonra da Zeyd dava edip o kölenin kendisine ait olduğunu ispat etse Zeyd kölesini geri alır mı? Halid'in elinden ikinci köleyi de alabilir mi?

El-cevâb: Gerçi kölenin kazancıyla alınan köleyi Zeyd alamaz ama, o köle Hâlid'e temiz olmadığından onu fakirlere tasadduk etmesi gerekir.

2. Hind, mâlının yarısını Zeyde vasiyyet ettikten sonra varis olarak sadece kocası Amr kaldığı hâlde aniden ölse, beytûmal mirasta kocasıyla ortak olur mu? Malın yarısını vasi olan Zeyd alır mı, kalan yarısı ne olur, Amr'a malın hissesi nasıl verilir?

El-cevâb: Yarısını Zeyd alır, yarısı başkasındır. Hind'in vasiyetini zevc aslâ kabul etmezse malın üçte birini o, altıda birini de beytûlmâl alır. Tecviz sûretine hiçbir âlim işâret etmemiş; lâkin, üstâd Kâdî Zahîrüddîn'in babası: tecvîz edince koca, dörtte birini alır, fazla kalan dörtte bir mal ise beytûlmala konur demiştir.

3. Zimmî Zeyd, Hazret-i Peygambere pervasızca sövse, ona ve hâmisî müslim Amr'a ne yapılır?

El-cevâb: Zeyd'in katli vaciptir. Eğer o pis Amr tevbe ederse hesabını ahirette verir.

4. Hind kocasını, ebeveynini ve bir kızını terkedip kaybolduysa şeriatla malının taksimi nasıl yapılır? Bu meseleden bu diyarın kadısı gâfildir.

El-cevâb: Kocasına dörtte bir, babaya altıda bir, kıza yarısı, altıda bir de anaya verilir. Paylar nassen her ne kadar on iki ise de, zarureten on üç çıkar (avl eder).

Bahâ Efendi'nin tespit edilen manzum fetvâları:

1.⁸

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün

Ey Hudâvend-i 'akl-ı küll-fıtrat
Ki cenâbundur a'lem-i 'ulemâ

Kudsiyân müşkilâtını câyiz
Hâk-i pâyünden itse istiftâ

Zât-ı pâkûn gibi sadefçe-i kevn
Bir güher itmedi dahı peydâ

Hak budur buldı sâhibin şimdi
'İlm ü fazl u ma'ârif ü takvâ

Olsa ger 'ahdün ictihâda karîn
İhtilâf eylemez idi fukahâ

Bir su'âlüm var ey yegâne-i dehr
İdeyim hâk-i pâyüne inhâ

Zeydün 'abdini gasb idüp Hâlid
Nefsini kesse ücrete meselâ

Ücretiyle ol 'abd-i magsûbun
Yine bir 'abd-i âhar itse şirâ

Ba'dehu ol gulâmı Zeyd-i fakir
İtse isbât eyleyüp da'vâ

Sâbit oldukda Zeyd alur mı 'abdin
Bu su'âlümde şübhe yok ammâ

⁸ Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc 266.

Yed-i Hâliddden 'abd-i sâniyi de
Kâdir olur mı almağa şer'â

Sadr-ı fetvâda dâyimâ Yâ-Rab
Ola kilik-i benânı 'ukde-güşâ

El-cevâb:
Kesb-i 'abdile alınan 'abdi
Alılmaz Zeyd gerçi kim ammâ

Hâlîde tayyib olmayup ol 'abd
İder anı tasadduk-ı fukarâ
Ketebehü'l-fakîr Muhammed Bahât 'afâ 'anhu

2.⁹
fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün
Hâtemü'l-müctehidîn hazret-i Şeyhü'l-İslâm
Ki ser-â-pâ heme 'ilm ü hüner ü fazl u kemâl

Mahber-i fazlı süveydâ-yı dil-i dâniyâ
Kilik-i fetvâ-rakamı 'ukde-güşâ-yı işkâl

Mâlnun nısfını Hind itse vasiyyet Zeyde
Ba'dehu rihlet idüp göçse cihândan fi'l-hâl

Zevci-i metrûkı 'Amır kalsa hemân bes vâris
Müşterek ola mı zevciyle 'aceb beytü'l-mâl

Nısfı mûsâ-leh olan Zeyd ider mi ihrâz
Nısf-ı bâkî nic'olur 'Amra nedür hisse-i mâl

Nicedür emr-i şer'-i mes'ele (hem) müftüye
Nicedür kavî-i esah yâ nicedür sıdk-ı makâl

⁹ Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc 266.

El-cevâb:

Nısfı mûsâ-leh olan Zeyd alur bî-minnet
Nısf-ı âhardadur ancak suhan-ı ehl-i kemâl

Nahlet-i Hindi ki zevc itmese aslâ (ancak) tecvîz
Süls-i külli ol alur südsin alur beytü'l-mâl

Münderic zımn-ı meşâhîr-i kütübde bu kelâm
Mündemic simat-ı te'lîf-i selefde bu makâl

İtmemiş sûret-i tecvîze işâret birisi
Kılmamış nevk-i kalemle biri hall-i işkâl

Lîk üstâd-ı ecel Kâdî Zahîrüddînün
Vâlid-i mâcidi tahrîre iderlerse su'âl

Dir ki tecvîz idicek zevc alur evvel rub'ın
Beyt-i mâla konulur fazla kalan rub'u'l-mâl
Ketebehü'l-fakîr Muhammed Bahâî 'afâ 'anhu

3.¹⁰

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Ey kalem-perdâz-ı hikmet-sâz-ı dîn
Vey zevât-ârâ-yı hükm-i Kirdigâr

Zeyd-i zimmî Hazret-i Peygambere
Bî-muhâbâ şetmin itse âşikâr

Ana vü hâmîsi Amr-ı müslime
Nice olur şer' ile encâm-ı kâr

¹⁰ Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc 266.

El-cevâb:
Zeyd hakkında vücûb-ı katldür
Bî-tevakkuf hükm-i şer'-i Kirdigâr

Tevbe eylerse eger Amr-ı habîs
Darr-ı mercî'dür ana encâm-ı kâr
Ketebehü'l-fakîr Muhammed Bahâî 'afâ 'anhu

4.¹¹
mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün
Ey müftî-i zamâne vü hallâl-ı müşkilât
Zât-ı şerîfün ekmel ü keşşâf-ı rûzigâr

Fevt oldı Hind zevcini hem vâlideynini
Hem bir kızını terk idüp ey müftî-i kibâr

Şer'-i şerîfle nice olur kısmeti bunun
Gâfil-durur bu mes'eleden kâdî-i diyâr

El-cevâb:
Zevcine rub' u vâlideye süds olup nasîb
Nısf ile süds duhter ile mâdere değer

Nassâ egerçi on ikiye mahrec-i sihâm
Ammâ ki bi'z-zarûre on üçe 'avl ider
Ketebehü'l-fakîr Muhammed Bahâî 'afâ 'anhu

SONUÇ

Manzum fetvâlar bir şiir devleti olan Osmanlı'da, devletin ihtişam ve intizamına paralel olarak yerini almakta gecikmemiş ve bilinen ilk örnekleri devletin en ihtişamlı yüzyılı olan 16.yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Bu devirde şeyhülislâm veya müftülere her konuda binlerce mesele sorulmuş ve bunların arasında sayıca az, ama oluşturduğu etkice büyük olan manzum fetvâlar da yer

¹¹ Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc 266.

almış ve büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Bu fetvâlar, binlerce mensur fetvânın yanında adeta bir süs gibi bulunmuş ve ihtiva ettiği konular da daha dikkat çekici olmuştur. Türk dili ve edebiyatı için de mühim bir kaynak ve dil-edebiyat malzemesi olacağına inandığımız bu fetvâlar, manzum hâlde, bir çeşni olsun diye değil, meselelerin nazmen sorulması sebebiyle yazılmışlardır. Bunda da mesele sorulan müftü veya şeyhülislâmın şair olmasının büyük etkisi bulunmaktadır. Bu fetvâlarda aslâ bir tasannu ve zorlama göze çarpmamakta, buna rağmen güçlü şairlerce yazıldıkları her yönden belli olmaktadır. Bu makalede manzum fetvâları incelenen Bahâî Mehmed Efendi hem şeyhülislâm şairlerin, hem de manzum fetvâ yazarların başında gelmektedir. O, nazmen fetvâ yazmakla kalmamış, bu şekilde verilmiş fetvalarla özel olarak ilgilenmiştir. Bugün elimizde bulunan manzum fetvâların çoğu, büyük ihtimalle ona veya onun bir yakınına ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir mecmuadan tespit edilmiştir. Ayrıca, elimizde bulunan manzum fetvâların çoğu onun da dahil olduğu ulema silsilesi veya havzasından şahıslara aittir. Kendisinden sonra da bu gelenek devam etmiştir. Ona ait olan manzum fetvâlarda kendisinin çok övülmesi manidardır. Bu fetvâlarda mesele soranlar, mesele sordukları müftü veya şeyhülislâmı mübalağalı biçimde överek söze başlamışlardır. Bunun sebeplerinden birisi, güçlü cevap demek olan fetvâ ile bir müşkili çözerek dua edilmeyi hak etmiş olmasıdır. Bahâî Mehmed Efendi'nin manzum fetvâlarında dikkat çekici bir başka husus, meselelerin şairden iyi anlayanlarca sorulmuş olmasıdır. Bu da Bahâî Mehmed Efendi'nin arkadaşlarını veya havzasından birilerini işaret etmektedir. Her ne kadar onun fetvâlarının derlendiği söylene de, şu ana kadar kütüphanelerde bir kayda ulaşamadık. Biz bunu büyük ihtimalle nüshalarının azlığı veya sayıca çok olmamalarına bağlıyoruz. Böyle olmakla beraber, onun mensur fetvalarından ziyade, az da olsa manzum fetvalarının, o da yurtdışında bir mecmuada tespit edilmiş olması bu fetvalara verilen önemi göstermektedir. Mevcut dört fetvanın fıkhi konularına baktığımızda ise İslâm hukukunun muamelât bahsinden konular olduğunu görürüz. Bu fetvalardan birincisi gasp, ikincisi vasiyet, üçüncüsü had (hudud) ve dördüncüsü de kısmet (taksim) ile ilgilidir. ©

KAYNAKLAR

- AKGÜNDÜZ, Ahmed(1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul.
- AKSOY, Mehmet(1998), *Şeyhülislamıktan Bugüne Şeyhülislamıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*, Köln.
- ATAR, Fahrettin (1995), *Fetvâ*, DİA, İstanbul, , XII, 486.
- AYDIN, M. Akif (1999), *Osmanlı'da Hukuk, Osmanlı Devleti Tarihi*, Feza Gazetecilik, İstanbul, II.
- AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2001.
- BALTACI, Cahit (1976), *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Baltacı, Cahit (2005), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul.
- BİLGE, Mustafa (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1976), *Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1998), *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, MEB yayını, İstanbul 1998.
- DEVELLİOĞLU, Ferit(1982),*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitb., Ankara.
- EBU ZEHRA, Muhammed (2000), *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, (Çev. A.Şener), Ankara.
- İPŞİRLİ, Mehmet-UZUN, Mustafa (1991), *Bahai Mehmed Efendi*, DİA, 4/463-64, İstanbul.
- KOÇ, Mehmet (2008), *Şeyhu'l-İslâm Minkârizâde Yahya Efendi'nin Talak ile İlgili Fetvâları ve Tahlili*, basılmamış Y. Lisans Tezi, ÇÜ, Adana,
- KRAMERS, J.H.(1964), *Şeyhülislâm, İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul.
- LEVEND, A.S.(1972), *Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri*, TDAY Belleten, ss.35-80.
- MARDİN, Ebu'l-Ula (1977), *Fetvâ*, İA, İstanbul, , IV, 582.
- MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, AÜHFY, Ankara, 1963.
- ÖRSTEN, Seda (2005), *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, AÜ, Y. Lisans Tezi, Ankara.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Fetvâ Mecmuaları*, Toplumsal Tarih, Mart 1994, C: 1, S: 3.
- ŞAHİN, Mustafa (2000), *İslam Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmuaları*,(Yüksek Lisans Tezi), UÜ, Bursa.
- ŞAHİN, Osman (2002), *İslam Hukukunda Fetvâ Usulü*, Doktora tezi, OMÜ, Samsun.

TOLASA, Harun (1979) *Şeyhülislâm Bahâyyî Efendi Dîvânı'ndan Seçmeler*, Tercüman 1001 Eser, İstanbul.

TYAN, E., *Fatwa*, EI, II, 1965, s. 866.

UZUNÇARŞILI, İ.H.(1965), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK 2.bsk., Ankara.

ÜÇOK, Coşkun - MUMCU, Ahmet - BOZKURT, Gülnihâl (1996), *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara.

YAYCIOĞLU Ali (1997), *Ottoman Fatwa (An Essay on Legal Consultation in the Ottoman Empire)*, Bilkent Üni., Y. Lisans Tezi), Ankara.

ZEYDAN, Abdülkerim, *İslam Hukukuna Giriş*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul, 1995.